

(מתוך: האתר "צ. לדרך" <http://www.ladereh.com>)
אזור התעשייה(הישן), תל חמוד: הכל מתחיל במחצבה / דרוור סגל
בשטח פארק המעיינות, מדרום מערב לקיבוץ ניר דוד, מצוי אתר שאינו מופיע
במפות העתיקות, ככל הנראה זהו: תל חמוד

הקדמה- רקע, תיאור אתר ומיקום

בשטח פארק המעיינות, מדרום מערב לקיבוץ ניר דוד, מצוי אתר שאינו מופיע במפות העתיקות, ככל הנראה זהו: תל חמוד המוזכר ברשימון, נ.צ. 19200: 21100 בקירוב.^[1] שולי התל מצויים כמה עשרות מ' מדרום מזרח לגן השלושה, סמוך לאזור הנביעה של עין חומה (ג'מעין) ועין מגדל (פואר, נחל הקיבוצים).^[2] למעשה מדובר בגבעה טבעית שטוחה, עשויה סלעי גיר. הנביעה של עין חומה מתחתרת וחותרת את פני השטח כך שנוצרה גבעה טבעית גדולה במזרח עם משטחי סלע רחבים ובמערב מצוק סלע צר בהרבה. בערוץ הנחל נוצרו קירות סלע גיר, בחלקם ניכרות מערות. (בעיקר במצוק הגדה המזרחית). שטח האתר כולו, מעין מלבן של כ 15 דונם. בסלע על פני השטח, ניכרות כיום חציבות, מתקנים וסימנים רבים מעשי יד אדם. באזור האתר מתרחש מפגש הקרקעות בין אדמת הסחף החומה מסוג טרה רוסה, לאדמות האפורות של העמק, מסוג רנדזינה. חלק מהשטח האתר, כוסה כיום באדמת סחף המאפשרת צמחיה עשירה ומגוונת, המכסה את מרבית מחשופי הסלע והמתקנים.^[3] האתר ממוקם כיום סמוך לבניין המבואה, בשטח פארק המעיינות, בפניה הצפון מערבית של הפארק. מי הנביעה בעין חומה, הוכנסו ברובם לצינורות מתכת והמעין כמעט שאינו ניכר בשטח כיום. סמוך לאתר אדמות חקלאיות ושדות נרחבים. משמשים בימינו, כבעבר, לגידול כרמי ענבים, מטעי זיתים וגידולי שדה עונתיים (דגנים, ירקות ותבלינים). צורי סקר את האתר ומציין כי מצא במקום שרידי מחצבות, מערות, כלי צור ושרידי בניה שאינם ניכרים כיום בפני השטח. (ראה הערה 1). בשטח פארק המעיינות וגן השלושה, מצויים אתרים רבים נוספים, שהתקיימו ופעלו במקביל לאתר בתל חמוד, הממוקם במרכז המכלול כולו. בין אותם אתרים, מצויים מתקני שעשועים, מחצבות, מתקנים חקלאיים ומוליכי מים.^[4] בקרבת תל חמוד, מצויים לפחות שני אתרי ישוב ברורים: תל עמל, עליו בנוי המחיאון כיום, מצוי כ 300 מ', מצפון לאתר ותל שוכה (השלושה), המצוי כ 800 מ', ממזרח לו. כיום ניכר בשל המגדל הניצב עליו.^[5]

תקופות פרהיסטורית

ממערב לגבעה ולמשטח הסלע המרכזי, מצוי ערוץ נחל עין חומה. הוא התחתר בין שני מצוקים קטנים של סלע גיר וטרוורטין.

במצוק הגדה המזרחי, מצויות המערות. בכל השטח הנמוך, בערוץ הנחל היבש כיום, נתגלו כלי צור מגוונים, מרביתם שויכו לתקופה הניאוליתית והכלקוליתית.^[6] הדבר אינו מפתיע, משום שבכל השטח סביב באזור פארק המעיינות וגן השלושה, בעיקר בקרבת המעיינות ולרגלי התלים, נחשפו כלי צור מאותן תקופות. צורי מצין כי נחשפו פריטים, גם מתקופת האבן התיכונה.^[7] נראה כי הייתה נוכחות אנושית ניכרת בתקופות פרהיסטוריות

בכל סביבת המעיינות,^[8] בעיקר בשל המים הרבים וחומרי הגלם הזמינים (צור, קנים, טין, קרקע חקלאית ומרעה). נראה כי שרידי כלי הצור, הם שהביאו קרוב לוודאי, משלחת אמריקנית ברשות האנתרופולוג פרופ' רוברט שטיגלר (Robert Stigler), לבצע במקום מספר עונות של חפירות בדיקה.^[9] בכל מקרה לא נתגלה קשר בין שרידי כלי הצור למתקנים החצובים שבגבעה. הקשר למערות צריך עדיין להיבדק בחפירה מסודרת.

מחצבה

אבן גיר ודולומיט, משמשת בכל התקופות, כחומר הגלם העיקרי, לבנייה באזור. מחצבות ניכרות בכל שטח המורדות הצפון מזרחיים של הרי הגלבוע, לרבות שטח פארק המעינות וגן השלושה [10]. תל חמוד שמש בראש ובראשונה כאתר מחצבה. בכל השטח ניכרים שרידי חציבה והוצאת בלוקים של אבן. לעיתים נותר בלוק האבן באתרו והחציבה לא

הושלמה. במקום אחד ניכר ארון קבורה מאבן שככל הנראה החל להיחצב מסלע המקור, אך מסיבה כל שהיא, החציבה לא הושלמה. חציבות ניכרות גם במצוקי הגדה המערבית של הנחל. הקשר עם מי הנחל, טרם הוברר עד תום. ברור שעשו שימוש במים בתהליך החציבה, בעיקר להפרדת הבלוק מהאבן באמצעות יתדות העץ, [11] ועד להובלה על פני המים. [12] גם הקשר לציר המחצבות הראשי מהרי הגלבוע לכוון אפיקי הנחלים ואל העיר בית שאן, צריך עדיין להיבדק. [13]

המתקנים החצובים

כמו תמיד, הכל מתחיל במחצבות. במהלך החציבה או עם סיומה, נוצר בסלע בשטח, נגטיב של הוצאת הבלוקים, לרוב בצורה של חללים הנדסיים רגולריים. בהדרגה ובעזרת חציבה ויישור, הופכים החללים הללו למתקנים חקלאיים ותעשייתיים. תופעה דומה, התרחשה גם בכל השטח על משטחי הסלע בתל חמוד. למרות הכיסוי השטחי של אדמת הסחף והצמחייה הצפופה, ניכרים על פני השטח מתקנים חצובים בגדלים ובצורות שונות. בכמה מקומות ניכרת דרך חצובה ומיושרת, אולי לצורך הובלת האבן בחציבה, ו/או הובלת עגלות התוצרת החקלאית מהשדה אל האתר וממנו אל הישוב.

תופעה נוספת, שכיחה למדי בכל השטח, היא של ספלולים חצובים בשלל צורות ומידות. החל מקוטר של מספר ס"מ, ועד לשקעים גדולים בקוטר של עשרות ס"מ. חלק מהספלולים בעלי צורה ומתאר אליפטי. חלקם צמודים אל המתקנים הגדולים החצובים בסלע ואחרים בודדים או מרוחקים מעט. מהותם וגילם של הספלולים טרם הובהרו. באתר כאמור, גם ארון קבורה או אגן אבן שלא הושלם והושאר מחובר חלקית לסלע. לא

מן הנמנע שהחלל המלבני בתוכו, שמש באחת התקופות לקבורה בשטח האתר. בחתך הסלע במערב התל מצויות מערות. נראה כי חלקן טבעיות וחלקן הורחבו ונחצבו, כך שהפכו לחלק ממערכת המתקנים ושימשו לאחסון התוצרת.^[14] טרם הובהר הקשר בין המתקנים החצובים על פני השטח למערות שמצויות במערב הגבעה, בחתך הסלע בגדה המזרחית של הנחל. לעיתים מצויות המערות, ממש לרגלי או מתחת למתקנים המצויים בפני השטח.

סיכום, פוטנציאל ותוכניות לעתיד

האתר בתל חמוד, מרתק וייחודי, למרות שאינו גדול במיוחד ואינו בולט מעל פני השטח, בדומה למשל, לתל שוכה השכן.^[15] האתר ממוקם בכמה מובנים, במרכזה של מערכת כלכלית וחברתית, חיה ותוססת. סביבו לפחות שני ישובים שתפקדו ככפרים גדולים, ממזרח ומצפון. בכל המרחב סביב, אדמה חקלאית, שדות מוריקים ומטעים. מדרום לאתר במורדות הגלבע הצפון מזרחיים, מצויות מחצבות ענק שסיפקו אבן גיר ודולומיט לבניית העיר הרומית והביזנטית בבית שאן וסביבותיה. כבר הצענו במקומות אחרים, כי חלק מאבני הבניה, הובלו אל העיר במזרח, דרך ובאמצעות נחלי הסביבה: נחל עמל (האסי) ו/או עין חומה ועין מגדל (נחל הקיבוצים).^[16] שלושת הנחלים הזורמים מזרחה אל העיר, נובעים בקרבת תל חמוד.^[17] העגלות העמוסות באבני המחצבה, חייבות היו לעבור דרך האתר בתל חמוד. יש להניח שזמינותו של הציוד וכוח האדם המיומן, הם שהפכו גם את מצוקי ומשטחי הסלע בתל חמוד למחצבה פעילה. החוצבים ניצלו את הדרך הקרובה ושפע המים הזמינים, לתהליך החציבה באמצעות הרטבת יתדות העץ. חלק מהבלוקים הועלו מיד על רפסודות או סירות ונשלחו מזרחה אל העיר הנבנית. כך למעשה הכל החל במחצבה.

הנוכחות הפרהיסטורית באתר, איננה קשורה לשרידים המאוחרים ולתפקודו העיקרי, אלא להימצאותם של מקורות המים הזמינים וחומרי הגלם הבסיסיים סביבם. המערות במצוק, טרם נחקרו עד תום. כיום לא ניתן להיכנס אליהם בשל צמחיית הנחל הצפופה המכסה את הפתחים וחמור מכך סכנה מוחשית ללקות בקדחת המערות.^[18] לכן קשה לקבוע האם המערות הן חללים טבעיים בלבד, שנוצלו על ידי האדם, או סדקים גיאולוגיים שנחצבו והורחבו באופן מלאכותי בתקופות הפעילות המרכזית באתר. ממצאים מאוחרים שנתגלו בתוכן, אינם קשורים ישירות לפעילות המרכזית באתר.^[19]

לאחר שהסתיימה פעילות החציבה, יתכן שגם במהלכה, ניצלו תושבי הכפרים הסמוכים, את החללים שנוצרו במשטחי הסלע, סמוך מאוד לשדותיהם. יתכן כי הקמת המתקנים, נעשתה גם במימון וסיוע של סוחרים עשירים או פרנסי העיר בית שאן, שכן תושבי העיר, ודאי נהנו מהתוצרת שהופקה בתל חמוד ונשלחה גם לעיר הקרובה. מקימי האתר, יצרו שלל מתקנים חקלאיים מגוונים ופעילים. בפועל הפכו את האתר לאזור תעשייה חקלאי תוסס ופעיל. גם הם ניצלו היטב את הקרבה למקורות המים, שודאי עזרו מאוד לתהליך עיבוד התוצרת החקלאית. נראה כי המערות שמשו באותן תקופות כמרתפי אחסון לכלים

וגם לתוצרת. תופעה מרתקת הם הספלולים הרבים והמגוונים, שנחצבו במשטח הסלע בכל האתר. קשה מאוד לתארך ספלולים, אולם נראה שמרביתם שייכים וקשורים לפעילות המתקנים התעשייתיים. לא מן הנמנע כי חלק מהספלולים נחצבו כבר עם פעילות החציבה הראשונית, ושמשו כשקעים/ בסיסים להצבת כלי החרס עם המים שסייעו בחציבה?

אחת השאלות המרתקות באתר, היא מה מהות המתקנים ולמה שמשו? קימת נטייה מידית ומוצדקת להניח כי מרבית הפעילות הייתה של גתות לייצור היין ומתקנים לעצירת שמן זית. הנחה זו נכונה במרבית המקרים ונראה שגם באתר בתל חמוד, התקיימה פעילות חקלאית וכלכלית דומה. עם זאת אין להוציא מחשבון, כי בנוסף ליין ושמן זית, נוצרו והופקו במקום תוצרים חקלאיים אחרים דוגמת: גרנות, עיבוד דבלים, יין רימונים, הפקה של צבעים, תעשיית ייצור החרדל, עורות, צמר ותעשיות רבות נוספות. כולן ניצלו כמובן את הקרבה למים, לשדות ולישבים.^[20] אולי מסביר את הימצאותם של הספלולים הרבים, במגוון צורות וגדלים. אנו רואים באתר, תופעה מוכרת וידועה של ניצול חכם ומרבי של משטחי ומצוקי סלע גיר.^[21] תחילה מחצבות ומערות חצובות להפקת חומר בניה. לאחר מכן מנוצל הסלע למתקנים שונים והחללים התת קרקעיים משמשים כמרתפי אחסון ולעיתים לקבורה, מפחמות, מגורי רועים וכדומה.

אינפורמציה רבה תתקבל עם ביצוע חפירה מסודרת באתר. אולם כבר במצב הנתון, ניתן לקבוע כי המקום שימש בעיקר כאזור התעשייה החקלאי הקדום, של תושבי הכפרים בסביבה. התוצרת שווקה בנקל, לעיר הגדולה והקרובה, אולי גם בהובלה על פני הנחלים.^[22] שאלה מרכזית נוספת היא מועד הפעילות באתר. קשה מאוד לתארך מחצבות ומתקני סלע וכמעט שלא נתגלו חרסים ופריטים אינדיקטיביים אחרים, דוגמת מטבעות, כלי זכוכית ומתכת. גם המעט שנתגלה עד כה, עשוי להיות אקראי ומאוחר למועד החציבה והפעילות התעשייתית באתר. חפירה מסודרת, מלווה בסקר סביבתי קפדני, תתרום ודאי גם לתיארוך. אין לשלול לחלוטין נוכחות ופעילות באתר, כברבתקופות המקראיות, בעיקר בתקופה הישראלית. בישבים הסמוכים, ישנה נוכחות ברורה באותן תקופות.^[23] אם החלה אז פעילות באתר, היא רק מחזקת את הטעון למרכזיותו של האתר במערכת הכלכלית בסביבה. עם זאת ועל פי הממצאים בשטח כיום והפעילות באתר הסביבה, אנו יכלים להציע כי המחצבה נוצרה והייתה פעילה, בעיקר בתקופה הרומית והביזנטית, אז נבנתה העיר בית שאן (ניסה- סקיתופוליס) ואז גם שגשגו כפרים וחוות חקלאיות בכל האזור. הפעילות החקלאית תעשייתית, עשויה הייתה להימשך בתקופה הערבית הקדומה ועד ימי הביניים.

האתר בתל חמוד פשוט יחסית לחפירה ארכיאולוגית. במקום דרכי אספלט וגישה נוחה, קרוב למבואת פארק המעינות ולמעיינות עצמם. האתר ברובו מורכב ממשטחי סלע קשים ויציבים, שכוסו בס"מ בודדים של באדמת סחף וצמחיה עונתית. לכן אנו רוצים להציע במאמר זה, לקיים באתר חפירה מדעית/ לימודית, שעשויה להתבצע עם תלמידי בית ספר, סטודנטים, תלמידי מכינות וחופרים מחו"ל. חפירה ארכיאולוגית כזו תתרום רבות לפעילות החינוכית הפדגוגית והסביבתית של תלמידי האזור ובמקביל תניב גם תוצאות מדעיות מרתקות. אנו מאמינים כי לאתר הנידון ברשימה זו, פוטנציאל מדעי וחינוכי עשיר ומרתק, במגוון תחומים רחב. יש להניח כי הוא היווה חיבור וקישור כלכלי וחברתי בין כל אתרי האזור הקרובים. הוא איננו האתר המרשים והגדול באזור, אולם בהחלט אחד האתרים המרכזיים, החשובים והמעניינים בסביבה. חפירה ארכיאולוגית מסודרת, מלווה בשימור אלמנטארי ופיתוח, עשויה לשפוך אור על מהות האתר ולהחזירו למעמדו כמקום מרכזי מרתק גם בביקור חינוכי ותיירותי בפארק המעינות, גן השלושה ובסביבה הקרובה.

תודות

אנו רוצים להודות להנהלת גן השלושה ופארק המעינות, לארכיון רשות העתיקות, למועצה האזורית עמק המעינות ולרשות הטבע והגנים, למחזיאון עקבות בעמק, לחברים בקיבוץ ניר דוד ולכל מי שתרום, יעץ, סיפר וסייע. הערכה מיוחדת אנו חשים לעבודתם הראשונית של חלוצי המחקר הוותיקים, בראשם נחמיה צורי, פרופ' דב ניר וחוקרים נוספים, שבילו ועשו ימים רבים בחקר ראשוני של האזור, וסיפקו לנו מידע שלא יסולא בפז.

דרור סגל הוא מנהל ואוצר המחזיאון לארכיאולוגיה אזורית וים תיכונית- עקבות בעמק בגן השלושה ארכיאולוג ברט"ג ועמית מחקר באוניברסיטת חיפה

[1] צורי, נ', 1962, סקר ארכיאולוגי בעמק בית שאן, קובץ בקעת בית שאן, הכינוס הי"ז לדיעת הארץ, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים, ע"מ' 185, 192.

אינפורמציה באדיבות ארכיון רע"ת: עין אל ג'מעין, שיח' חמוד. בילדותנו קראנו למקום מעיין התאנה בשל עצי התאנה בערוץ הנחל או גבעת החצבים שבינתיים כמעט נעלמו מהאתר.

[2] ניר, ד' 1989, בקעת בית שאן, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמועצה האזורית בקעת בית שאן, עמ' 24-16. סגל, ד', 2013a, אבא'לה בוא לפארק, בשביל הארץ, גיליון 57, אוקטובר- נובמבר 2013, רשות הטבע והגנים, עמ' 24-28.

סגל, ד', 2014, דרך המים, לכל מעין יש שם, מים והשקיה, ארגון עובדי המים, מרץ- אפריל 2014, גיליון מס' 533.

סגל, ד', 2005 a, לחם ושעשועים, "בשביל הארץ", יולי 2005, רשות הטבע והגנים, 14-18. [3] בעיקר צמחיית חורף עשבונית רגילה, הרבה חרדלים ושאר פרחי הבר. באביב בולטים בעיקר עמודי הקלח והחוטמית הזיפנית.

[4] צורי 1962: שם, סגל 2013A: שם, רייך, ר', 1996, נימפאון רומי- ביזנטי בעין שוקק, סמוך לבית שאן, עתיקות 28, עמ' 9-12.

קלונר, ע' וטפר, י', 1987, מערכות המסתור בשפלת יהודה, הוצ' הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת א"י ועתיקותיה.

סגל, ד', 2005, גן השלושה, לא רק מים ופיקניקים, ירחון מים והשקיה, חודש פברואר, מס' 460, עמ' 46.

Levy S, and Edelstein G, 1972, Cinq Annees de Fouilles A Tel Amal (Nir David), RB, 79. אביצור, ש', 1963, סקר מתקני כוח המים בארץ ישראל, אדם ועמלו, מכון אבשלום, תל אביב, עמ' 159-175.

אביצור, ש', 1960, לתולדות ניצול כוח המים בארץ ישראל, אדם ועמלו, מכון אבשלום, תל אביב.

[5] צורי 1962: שם, סגל 2013A: שם,

אדלשטיין, ג', תשכ"ט, יישוב אורגים מימי הממלכה המאוחדת, ניר דוד. אדלשטיין, ג', ופיג, נ', 1992, תל עמל, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בא"י. סגל, ד' הארכיאולוגיה של גן השלושה ופארק המעינות, מתקצירי המחזיאון לארכיאולוגיה, גן השלושה

Levy S, and Edelstein G, 1972, Cinq Annees de Fouilles A Tel Amal (Nir David), RB, 79.

סקר פרהיסטורי באזור משמר העמק וניר דוד, מאוספיו של חיים שלם ז"ל, הוצ' קיבוץ ניר-דוד בשיתוף עם המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, 1978.

[7] צורי 1962: שם

[8] צורי 1962: שם

ערב, ר', 1978, "ראש אלה" עשוי נחושת מגן השלושה, סקר פרהיסטורי באזור משמר העמק וניר דוד, מאוספיו של חיים שלם ז"ל, הוצ' קיבוץ ניר-דוד בשיתוף עם המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית. צורי, נ', תשכ"א, גן השלושה- אתר מן התקופה המיסוליטית/ סקר, מתקופת האבן ב', ירושלים.

[9] המשלחת קיבלה הרשאה לחפירה בשנים 1958/9. ככל הנראה לא נכתב דו"ח של ממש ובכל מקרה הוא לא נשלח לאגף העתיקות הישראלי ואינו בנמצא.

[10] סגל, ד', 2005: שם.

סגל, ד', תשע"א, כך בנו את בית שאן הרומית, צידה לדך, ירחון אינטרנטי לידיעת הארץ, גליון 2. סגל, ד', 2013, אבן השיטו הבונים, כיצד הגיעו אבני הגיר לבניית בית שאן הרומית- ביזנטית, עת-מול, עיתון תולדות ארץ ישראל ועם ישראל, דו-ירחון מס' 229, יד בן צבי, עמ' 31-33.

[11] ספראי, ז', ששון, א', 2001, חציבה ומחצבות אבן בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, מכון "ארץ חפץ", מכללת "אורות ישראל", אלקנה.

[12] סגל, ד', תשע"א: שם, סגל, ד', 2013: שם

[13] שם: שם

[14] בנוסף לצמחיה העבותה, החוסמת את הפתחים, קיימת סכנה מוחשית להיכנס אל אותן מערות. כותב שורות אלה, בילה בבית החולים עם קדחת המערות, לאחר שנכנס אליהן בשנות השמונים של המאה העשרים. לפניו חלו מספר חברים עוד בשנות השישים.

[15] צורי 1962: שם: עמ' 185, סגל הגלילה

[16] סגל, ד', תשע"א: שם, סגל, ד', 2013: שם

[17] ניר, ד' 1989: שם: עמ' 16-24. סגל, ד', 2014, דרך המים, לכל מעין יש שם, מים והשקיה, ארגון עובדי המים, מרץ- אפריל 2014, גליון מס' 533.

[18] (ראה הערה 14).

[19] רונן, א', 1995, מזכרונות בית שאן, הוצ' המועצה האזורית בקעת בית שאן, עמ' 39-50. כותב שורות אלה, מצא בראשית שנות השמונים, שברי צמידים צבעוניים, בתוך המערות, שייכים לנוכחות הבדווים בתקופה העות'מאנית ועד להקמת מדינת ישראל. אין להם קשר ישיר לתקופות הפעילות המרכזיות באתר.

[20] עדויות לצביעת בדים בתל עמל הסמוך ובאזור בית שאן בימי הבית הראשון והשני. האזור כולו, לובש צהוב באביב, בעיקר בשל צמחי החרדל. עדויות רבות לייצור חרדל מצויות במגוון תרבויות עתיקות, כולל במקורות היהודיים.

[21] כותב שורות אלה, חפר בעבר בעת בניית הערים במודיעין ורמת בית שמש. גם שם ניכר בכל השטח ניצול מרבי של הסלע הטבעי, מעליו, מתחתיו ובתוכו, נחצבו מתקנים וחללים למגוון מטרות ופעילויות שונות, על פני תקופות ממושכות.

[22] ראה הפניות והערות קודמות בנושא.

[23] ראה למשל המקורות בהערות: 1,5,15.